

ÁLMORFÉMA (?)

I.

Iskolai nyelvtanaink a nyelvi szinteződés kategóriáiban két átmeneti csoportot jelölnek meg. Az álormorfémák (a kötőhangzók) a fonémaszint és a morfémaszint között helyezkednek el. Az ál-lexémák (a viszonyozók egy része: a névelők, az igekötők, a névutók és a segédigék) pedig a morfémaszint és a lexémaszint között kapnak helyet. Elnevezésükben az "ál-" jelző azt érzékelteti, hogy az a nyelvi elem, mely a jelzett "morféma" vagy "lexéma" kategóriájába van besorolva, nem illeszkedik ide a maga teljességében, hanem valamilyen egyéb tulajdonsága miatt egy másik kategóriába is tartozik. Az álormorfémák (a kötőhangzók) alakjuk szerint a fonémaszinthez, funkciójuk szerint pedig (leginkább) a morfémaszinthez kapcsolhatók. Az állexémák (a viszonyozók megjelölt tagjai) ezzel szemben alakjuk szerint tartoznak a magasabb szinthez: a lexémák közé; értékük pedig a morfémákhoz teszi hasonlónak őket.

Nem kívánok azzal a kérdéssel foglalkozni, vajon az "ál-" megnevezés szerencsés-e vagy sem. Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a két terminus: álormorféma és állexéma nincsenek összhangban egymással, a névadás nem logikus. Az elnevezések más és más szempontból tükrözik a nyelvi összefüggéseket. Ez pedig egy terminológiai rendszeren belül, melynek egységesnek, egyértelműnek és logikusnak kell lennie, helytelen.

Mint tudjuk, a kötőhangzók és a felsorolt viszonyozók jelentésük alapján a morfémákhoz hasonlíthatók. Alakjuk tekintetében nem, ezért jelentés szerint a kötőhangzók és a leírt viszonyozók mind álormorfémák. Alakilag a kötőhangzó a fonémához hasonlít, a viszonyozó pedig szó. Jelentés tekintetében nem ez a helyzet, ezért alak szerint a kötőhangzó álfonéma, a viszonyozók felsorolt csoportja pedig állexéma.

Terminusainkat úgy kell megválasztanunk, hogy azok a rendszer egységes szemléletét tükrözzék. Ennek megfelelően tehát vagy azt mondjuk, hogy a fenti elemek jelentés tekintetében álormorfémák; vagy azt, hogy ezek alak tekintetében álfonémák, illetőleg állexémák.

Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi két terminust kell használnunk, hiszen rendszerünknek érzékeltetni kell azt is, hogy a kötőhangzók és a viszonyozók a nyelvi szintek külön lépcsőin helyezkednek el (az eddigi elnevezések is mutatták ezt). Ezen kívül úgy tűnik, hogy a nyelvi szintek elhatárolása is elsősorban az ala-

kok, a megjelenési formák megkülönböztetésén alapul (vö. pl. a szó értékű szintagmák is a szintagmák között, a szöveg értékű mondatok is a mondatok között helyezkednek el). Úgy gondolom, érdemes módosítanunk terminusunkat, s álormféma helyett a kötőhangzók esetében szerencsésebb az álfonéma megjelölést használnunk.

II.

A következő gondolatsor a morfémák és a lexémák határsávját érinti. Az -e kérdőszócskát a viszonzyszók között tartjuk számon, s nem tekintjük álllexémának. Ebből pedig világosan következik az, hogy a lexémák közé soroljuk őket. Am az -e megnevezése, a "szócska" is arra utal, hogy ezt az elemet nem tartjuk teljes értékű szónak. Nyilvánvaló, hogy a név itt nem az -e rövidségére utal, hiszen több más, egy fonémából álló szót ismerünk (a, e, ó, ő), ezeket viszont nem illetjük a "szócska" névvel.

Vizsgáljuk meg tehát az -e kérdőszócskát alak és funkció tekintetében!

Az -e önállóan sohasem jelenhet meg, csakis az állítmány szerepében álló igéhez vagy névszóhoz (vagy az őket helyettesítő névmásokhoz) kapcsolódva. Ennél fogva az -e a kötött morfémákhoz hasonlít. De felmerül az a kérdés, hogy az -e ezek szerint milyen morféma? Tőmorphéma? Képző, jel, rag?

Továbbra is az alak vizsgálatánál maradva, a kérdőszócskának több tulajdonsága is felhívja magára a figyelmet. Az egyik a morfémák sorrendjével kapcsolatos. Az -e bármilyen morfémátípus után következhet, s ez egyedül a tőmorphémákra jellemző sajátossága (úszómester, zsebrevág, jobblét: az összetett szavakban szabályosnak tekinthető a toldalék + tő sorrend). A másik az a tény, hogy az -e kötőjellel kapcsolódik az öt megelőző szóalakhoz, ami szintén egyedül a tőmorphémák sajátossága (iciri-piciri, dimbes-dombos stb.). Hozzá kell tennünk azonban, hogy a kérdőszócska sohasem állhat (szó)kezdő helyzetben. Ebben a tekintetben az ikerítéses mellrendelő összetett szavak "játsszi" utótagjaira hasonlít (ingó-bingó, csere-bere).

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az -e kérdőszócska alakilag nagyrészt a kötött tőmorphémák tulajdonságait hordozza, lexémának semmi esetre sem tarthatjuk.

Funkciója (jelentése) alapján vizsgált elemünket nem sorolhatjuk be a morfémák közé. Az természetesen föl sem merülhet, hogy az -e rag vagy képző, hiszen funkciója egészen más, mint e két morfémátípusé. Azt azonban mondhatnánk, hogy a kérdőszócskának csak jelölő szerepe van, mint a jeleknek. De míg a jelek szerepüket közvetlenül a lexémaszinten töltik be, ott érvényesülnek; addig a kérdőszócska közvetlenül a mondat szintjén funkcionál, hisz a mondat modális értékére utal. Ez pedig a szavak képessége, funkciója. S ebben megerősít bennünket az, hogy az -e kérdőszócska legtöbbször felcserélhető a vajon viszonzyszóval, ezzel egyenlő értékű. Jelentése alapján tehát az -e szócskát a szavakhoz lehet sorolni.

Megállapítottuk, hogy szócskánk alakilag morfémajellegű, jelentését tekintve pedig lexémaszerű. Ez, bármennyire is furcsán és szokatlanul hangzik, azt jelenti, hogy az -e -- a dolgozat első részében leírtak logikájának megfelelően --

ÁLMORFÉMA. (!)